

ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐ
ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԵՐԵՒԱՆ Ի առթիւ

Ա.

Գրական միտքը, մտածումն ու արարումը, ստեղծագործութիւնը, ստեղծումի մղումը Պոլսոյ սահմաններէն ներս բանտելու վարքագիծ մը չունի մեր գրականութիւնը իր ԺԹ-ի դարերու երկունքին մէջ: Այստեղ գրողներէն վեր, անշուշտ կախուածաբար անոնցմէ, կ'ուզեմ ընկալել գրականութիւնը. գրականութիւնը որպէս միաձոյլ, բայց ներքին բազմաթիւ տարասոյթներով ու երբեք միատարր մարմին մը որպէս ընկալելով: Գրական արտադրանքը արտադրողէն անկախացնելու փորձը՝ առարկայ-*object*ը (գիր → գիրք → գրականութիւնը) ու ենթակայ-*subject*ը (գրողը) զիրար միաձուլելով, ընթերցողին գիտակցումի սահմանին կը բերէ նոր էութիւն մը, իւրայատուկ գոյ մը, ուր ենթակայի ու առարկայի տրամասութիւնը, այս պարագային առարկան կը շարժէ դէպի մեր ընկալումը:

Նման մօտեցումը հակադրութիւններ կրնայ ծնիլ, հետեւաբար կը յառաջանայ սահմաններ ճշդելու պահանջը: «Ուրկէ՞ կը սկսի արեւմտահայ գրականութիւնը» հարցումը անելի մը առջեւ կրնայ կանգնեցնել այս պարագային, որովհետեւ արեւմտահայ կոչուող գրականութիւնը, քմահաճ մօտեցումով մը, կարելի է հասցնել մինչեւ Նարեկացի ու Շնորհալի կամ, լուրջ մօտեցումով մը, անելի նոր ժամանակներ, զոր օրինակ՝ մինչեւ Մարտիրոս Ղրիմեցի, երեմիա Քեօմիւրճեան: Յստակ պատասխանի մը բացակայութիւնը զգալի է: Իսկ հարցումը եթէ խտանայ Պոլսոյ սահմաններէն ներս, անելի անելի թնճուկի մը կը համոզիպինք՝ «ուրկէ՞ կը սկսի պոլսահայ գրականութիւնը»: Հարցումին պատասխանելէ առաջ, ինքզինքս կը գտնեմ առջեւը հարցումէն ծագած ուրիշ հարցադրումի մը, որ պատասխան մըն ալ կարելի է համարել:

Գրականութեան պատմութեան մէջ, *արեւմտահայ* որակումը հետզհետէ իր սահմանները նեղցնելով հասած է մինչեւ Պոլիս՝ *արեւմտահայ* ու Պոլիս ընկալումները վերածելով գրեթէ հոմանիշներու: Այս ըմբռնումին սխալ կամ ճիշդ ըլլալը այնքան ալ էական չէ, այլ հետաքրքրական է

արեւմտահայ ու Պոլիս եզրերը դիրութեամբ տեղափոխող մտայնութիւնը: Ըստ իս, ճիշդ այդ մտայնութեան ի յայտ գալն ալ բեկում մը պէտք է համարել եւ դնել սկիզբը՝ պոլսահայ գրականութեան: Թուական մը տալու վարանումը ունիմ ե՞րբ, ի՞նչ պայմաններու հարկադրանքին տակ, ի՞նչ պատճառաբանութեամբ ու ինչպէ՞ս ծնած է այս մտայնութիւնը: Սա պահուն հարկադրանքին տակը չեմ պատասխանելու նման հարցումի մը, որու պատասխանին որոնումը ուրիշ տեղեր կը քէէ-կը տանի զիս, բայց կ'ուզեմ ընդգծել հաստատումը՝ «*Պոլիսը աւազանն էր հայ հոգիին, քանի մը հարիւր տարիներու վրայէն*»¹:

Հապճեպօրէն կատարուած բոլոր այս նշումները, որոնք ցոյց կու տան արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ ճշգրտման կարօտ քանի մը կէտեր, սահմաններ գծագրելու առաջադրանքը անկարող են իրենց խուսափողականութեամբ ետ մղելու: Միշտ ալ պիտի ունենամ անուններ տալու վարանումը, քանի որ գրականութիւնը, ինչպէս միւս արուեստները, զուրկ կը համարեմ հիմնադիրներ ունենալու «պերճանքէն»: Հոսկէ ալ, այս պարագային գրականութիւնը որպէս միածոյ կառուցուածք, գոյ ընդունելու հակումը: Գիր → գիրք → գրականութիւնը իր հեղինակէն անջատելով, զայն կ'ընդունիմ որպէս առարկայ, գոյ՝ ուռճացած ու ձեւաւորուած Պոլսոյ տարածքին վրայ: Գրականութիւնը, որպէս էոյթ, կ'ընդունուի իբրեւ առարկայ, քանի որ իր ամբողջութեան մէջ ան ենթական է մեր մտածողութեան քննութեան:

Գրականութիւնը զինքը ըլլալու համար որոշ հեռաւորութեան մը վրայ գտնուած պէտք է ըլլար հասարակութենէն: Այստեղ հասարակութեան մասին ըրած նշումս պատահական պէտք չէ համարել, քանի որ ան ինքզինք ըլլալու, առարկայի մը վերածուած տեսնուելու բախտաւորութիւնը ունեցաւ ճիշդ Պոլսոյ տարածքին վրայ, Պոլսոյ միջավայրին մէջ, ուր լրացումին հասաւ գրող-գրականութիւն շրջանակը՝ իր ընթերցողով (ընթերցող հասկացողութիւնը լայն առում մը ունի՝ պարզ քաղաքացիէն մինչեւ գրական քննադատութիւնը), ընթերցուածութեամբ: Այլապէս օտար ոստանը *հոգիի աւազանի* մը պիտի չվերածուէր զուտ Պոլսոյ աշխարհագրական գեղեցկութեանց առթած ներշնչանքով, ինչքան որ ալ հաւանական ըլլայ վերջինին ազդեցութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութեան զարգացման ընթացքի վրայ Պոլսոյ ունեցած դերակատարումին մասին եղած են անդրադարձներ այս կամ այն հեղինակին նուիրուած մենագրութիւններուն կամ գրական մամուլին մէջ տպագրուած բազմաթիւ յօդուածներուն մէջ, քննուած են այս երեւոյթին պատճառները, որպէս ընկերա-քաղաքական, պատմական ու հասարակական ու այլ ազդակներու արդիւնքը: Ստեղծումի ու երկնումի

ուժգնութիւնը բացատրելի չէ նման հանգամանքներով. Պոլիսը *phainomenon* է, եզակի դէպք մը:

Գրականութիւնը պայմանաւոր կարելի չէ նկատել հայրենիք, երկիր գաղափարականով: Գրականութիւնը կրնայ ծնիլ, զարգանալ ու ապրիլ առանց հայրենիքի ու երկրի, ուրկէ միայն ատաղծ մը կ'առնէ երբեմն որպէս նիւթ: Ինչպէս որ կրնան գոյութիւն ունենալ գրականութեան զուրկ երկիր-հայրենիքներ, այնպէս ալ ենթադրելի է երկրէ ու հայրենիքէ զուրկ գրականութիւն մը. փոխադարձ կախումութիւն մը չունին ասոնք իրարմէ: Երկիրը ու հայրենիքը, մեր պարագային մանաւանդ, շատոնց դադրած ըլլալ կը թուին ինքնութիւն ճշդող ազդակներ ըլլալ: Պոլսահայ գրականութեան դիմագիծը մշուշապատ է ընդմէջ երկիր ու հայրենիք, որոնք մերթ բնորոշիչ դերակատարում մը ունեցած են որպէս ապրումէ զուրկ յուշ, եւ երկրազուրկ-հայրենազուրկ յարաբերակցութեան, բնականաբար աւելի հակած մնալով վերջինին:

Մեր անցեալի գրականութիւնը հայրենիքէ ու երկրէ զուրկ, բայց տէր հողի, յատակի, պիտի նախընտրէի ըսել՝ տարածքի, նկատի ունենալով վերջինիս տարածուելու միտող, այսու յարաճուն ու յեղափոխ բնոյթը: Անհեթեթ պիտի ըլլար մտածումի ու արարումի գոյութիւնը՝ տարածքի մը բացակայութեան պայմաններուն, նկատի առնելով որ մտածումը, մեր պարագային չեմ վարանիր զայն հանգիստութեան մէջ դնելու ստեղծումին հետ, պարտաւոր կը դարձնէ արմատական ներզգացողութեան յատակը՝ հող-տարածքի յանգոյն (*Husserl*): Ներզգացողութիւնը պոլսահայ գրականութեան արուեստն էր, հայ հոգին կարելի է եւ կամ հայրենիքի չապրումած յուշը. միով բանիւ՝ կար այդ ներզգացողութիւնը, զոր հակադրութիւն մը չէր ստեղծեր կայսերական մայրաքաղաքի միջավայրին հետ, աւելին՝ կը ճարտարապետէր արարումի անօրինակ յատակ մը:

Գրականութեան արարման համար երկիր-հայրենիք մը անհրաժեշտ չնկատեցի. տարածքը եթէ առկայ է, ան հայրենիք զանցող բնոյթ մը ունի: Առաւել եւս, մեր գրականութեան կայսերական մայրաքաղաքին մէջ ստեղծումը նման տարածքի մը յօրինումը հեշտացուց, եթէ նկատի առնելու ըլլամ, որ հայրենի ոստաններուն մէջ ստեղծուած գրականութիւնը չկրցաւ նման տարածքի մը յօրինումը ապահովել՝ ինքզինք ուղղելով դէպի Պոլիս: Տարածքը հայրենիք զանցող, բայց հայրենիքին չհաւասարող հասկացութիւն է: Աստ խնդրոյ առարկայ կարելի է ըլլայ արիւստականութիւն մը, քանի որ Պոլիս արդէն իսկ հայրենիք մը չէր եւ գրական արարումի համար նման տարածքի մը ստեղծումը պէտք է ենթադրել աւելի հեշտ ու դիւրին ճիգ մը, քանի որ մտածումն ու ստեղծումը կը կայանան տարածքի եւ հայրենիքի յարաբերութեան միջեւ²: Տարածքի ու հայ-

րենիի ծուլումը, որ պայմանաւորը կրնայ համարուիլ նոր հարթակի մը, Նարեկացի մը կրնար ծնիլ անելի քան հազար տարիներ առաջ: Տարածքի նման ըմբռնում մը չէր կրնար ունենալ Պոլիս, ինչքան որ ալ ունենալու մտահոգութիւնը փորձեց բանաձեւել զանազան հանգանակներով (*Վաղուան գրականութիւնը, Հայաստանեայց գրականութիւնը*): Գրականութեան ստեղծիչը *պոլսեցիութիւն* մը պէտք էր զգենուլ, ինչպէս որ պոլսեցին պէտք է վերածուէր գրականութիւն արարողի³: Եւ այս այպէս էր. տարածքէ ծնած ու ատով պայմանաւոր միջավայրը գրականութիւն-հասարակութիւն առնչութիւնը հասցուցած էր բարձագոյն գագաթի մը, ուր պոլսեցին կա՛մ բաղադրիչն էր արարումին, կա՛մ ուղղակի գայն ստեղծողը:

Գրականութիւնը նման տարածք մը կրցած էր նուաճել Պոլսոյ վրայ. Պոլիսը եզր մըն է այլեւս մեր գրականութեան պատմութեան մէջ՝ զայն արարելէն վերջ: Ուրուագծուող հարցումները բազմաթիւ են, որոնք լուսաբանուին թերեւս, ուսումնասիրելէ ետք բաղդատութեան մէջ ալ դնելով մերինը Պոլսոյ մէջ նոյն շրջանին ստեղծուած յոյն կամ թուրք գրականութեան պարագաներուն հետ (*տխուր է՝ յոյն, նոյնիսկ թուրք բանաստեղծի կամ արծակագրի անուն մը իսկ չենք գիտեր այդ շրջանէն*):

Ո՛ր էր մեր գրականութիւնը, երբ Աղէտը գտաւ զայն: *Մեհեան, Նաւասարդ* ամսագրերը իրենց ձգտումներով, *Հայաստանեայց գրականութիւն, հեթանոսական*, միւս կողմէ *Վաղուան գրականութիւն* եզրերով տարագուած փնտռտուքը, 1908-Ապրիլ 1915 ինկած հատուածը՝ Մեծաւորենցով, Վարուժանով... Վիպագրութեան արդիականացումը, որ հայկական միջավայր մուտք կը գործէր Արեւմուտքէն, քերթողութեան բեկումը կը փոխադրէր արծակէ ներս⁴: Այդ պահուն ալ կու գայ աղէտը... Հարց է փրկելո՞ւ, նորոգելո՞ւ, թէ՛ վերջնականապէս կործանելու համար արեւմտահայ գրականութիւնը: Պատասխանը՝ անորոշ ապագային մէջ...

Աղէտը ամբողջական ընկալում մը չի կրնար ունենալ, պահեր են միայն, երբ զգալի կը դառնայ ընկալումը՝ յաջորդ րոպէին իսկ մոռցուելու համար: Աննկարագրելի ըլլալու սահմանուած երեւոյթ մը անելի, երկակի ինքնութիւններու ամէն՝ սփիւռքահայու ու մանաւանդ արուեստագետի քով հաստատումն է ան: Աղէտի շարունակականութեան մէջ ապրելու հոգեխառնութիւնը, աղէտի վերացումէն ու մոռացումէն յետոյ իսկ տեւականացող կացութիւն մը կը պարտադրէ ենթակային: Կենցաղայինի մակարդակը ինչքան որ ալ այս պարագային երկրորդական է մեզի համար, չենք կրնար ժխտել Աղէտի մէջ ապրուող կեանքերու բազմազանութիւնը ու անոնց որպէս տիպար գրականութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներուն մէջ օգտագործումը, ինչ որ ինքնին կրնայ արուես-

տագնետը մղել դուրս գալու իր պատեանէն՝ քիչ մը եւս ապրելու համար բազմադէմ տանջանքին մէջ:

Ժամանակներու աւարտ, շատ անգամ իրմով տարագուած պոռթկումներու ու զարթունքի եզրայանգում, պատմութեան վերջացում, մշակոյթի վերացում Աղէտը, որմէ յետոյ աւանդոյթի անշրջելիութեան պատրանք մը, սովորոյթէն կառչած մնալու օգտակարութիւնը շեշտող հռետորական արտայայտութիւններ, ինչ որ մարդերէ կու գայ, բայց Աղէտի շարունակականութեան մէջ մշտապէս ապրելու իրականութիւնը տակաւին պատուաստուած կրնայ չըլլալ, ինչքան որ ալ Աղէտը անզգալաբար պարտադրէ իր մթնոլորտը:

Աղէտէն վերջ վերածնունդ մը մտքերու մէջ պատկերելի ըլլալով հանդերձ, անոր գեղեցկագիտական դրոյթներուն խոտոր համեմատելի պատռանք մըն է: Ըսի՝ տարագումը յստակեցնել անկարելի է. վերածնունդի արտայայտութիւններ, արեւմտահայութեան աւանդոյթի վրայ հիմնուած մշակոյթի մը վերստին կերտումը ու ըստ մեանութեան պատկերի արեւմտահայոց գրականութեան՝ նոր քերթողութիւն մը ստեղծելու ջանքերը գեղեցիկ են ունկերու ու շրթերու համար՝ բայց, խարխալումներէ վերջ, որպէս արդիւնք ստեղծուածը պիտի ըլլար Աղէտի գեղեցկագիտութեան վերջնական ընկալումը զգացնել տուող ստեղծագործութիւններ: Նուա՞գ արժէքաւոր են մնաւ երկերը՝ ընդհակառակը: Այս *Տոբէն* վերածնունդի ակնկալիք մը ունենալ՝ մանկամտութիւն կը թուի այսօր, եթէ վերածնունդը մեանութիւն ու կրկնօրինակում, ծայրայեղ պարագային գերազանցում կը նշանակէ: Քերթողին ու ընթերցողին մահը՝ զիրենք ծնած իրականութեամբ ու աշխարհագրութեամբ, քերթողութեան մահն է, ինչ որ ալ եղած ըլլայ ան անցեալին: Իրականութիւնը իր բոլոր բացասականութեամբ ո՛չ թէ *Տոբ*, այլ՝ *ուրիշ* է: Քերթողին մահը կամ քերթողութեան մահացումը հետագայ սերունդին կողմէ ո՛չ թէ որպէս Աղէտի բնական հետեւանք ընկալուիլը, այլ անոր Աղէտէն անկախաբար մահացածութիւնը նկատի ունենալը հաւանական կրնայ թուիլ, եթէ ո՛չ *Տոբի*, այլ՝ *այլի*, *ուրիշի* ստեղծումն է խնդրոյ առարկան: Չենք բացառել հակառակը. քերթողութեան մահացում՝ որպէս արդիւնքը Աղէտի: Առաջին պարագային եթէ հակառակուելու ու մերժողական կեցուածքի մը առկայութիւնն է (մեանները յառաջատար կոչելը անյարմար է, քանի որ չկան ետնապահներ կամ յետադէմներ, կայ՝ *ուրիշ* իրականութիւն մը, ամէն ինչ կը ստեղծուի ի սկզբանէ եւ ո՛չ թէ կործանուածի հաշտոյն), ապա երկրորդը կործանուածը վերստեղծելու ձգտում մը կը պարփակէ՝ *Տոբը* ստեղծելու իր հակումին մէջ: Կարելի է ըսել, այս երկուքի ճակատումն է նաեւ սփիւռքահայ գրականութեան ամբողջութիւնը. *ուրիշ* մը, *այլը* ստեղծողներու եւ հինը նորին մէջ տարագողներու ճակատումը...

Գրականութիւնը, զոր ընդունեցի որպէս միաժողով ամբողջութիւն մը առաջին պարագային, կազմալուծուած է արդէն ու վերադարձած՝ իր հեղինակին, Սփիւռքին մէջ, տարածքի քայքայումէն, *Պոլսոյ անկումէն* վերջ: Ինչքա՞ն իրատեսական է սակայն անկում մը արձանագրելը Պոլսոյ հաշւոյն, երբ «... իր անկումէն յետոյ՝ Պոլիսն է, որ իր միջոցներով, գրական գաղափարաբանութեամբ, ազգային կոչուած միջաբանութեամբ կը շարունակուի Սփիւռքին մէջ, ուր կ'արտադրուի ամենէն պարզամիտ, անժրագիր, միասնակարգակ գրականութիւնը կարելի»⁵: Միւս կողմէ, «անշուշտ, եւրոպական ուստաններ փոխադրուած ոգին պոլսական է ամէն բանէ առաջ, ըսել կ'ուզեն՝ հարուստ, անոր ամենէն ազնուական առաքինութիւններով(»)⁶: Այս հաստատումները չեն առնուած պատահական հեղինակներէ, այլ կու գան մեր լաւագոյն տեսաբան-քննադատներէն: Բերուած են ո՛չ թէ հակադրութիւն մը բացայայտելու, այլ մատնանշելու վիճակ մը, ուր համակեցութիւն մը կայ նշմարուող, որ կարելի կը դարձնէ գրականութիւնը Պոլիսէն անդին:

Պոլսոյ գրական տարածքը՝ սահմանի մը գոյութիւնը կը դարձնէ աւելի թանձր, նկատի ունենալով այդ շրջանի գրական արտադրանքի բխումը բացառապէս արտաքին ազդակներէն ու յանգումը՝ իրմէ դուրս գտնուածին (հասարակութիւն, միջավայր, շրջան): Բաց է այս գրականութիւնը համեմատաբար, վրան՝ շրջագծած իր քարտէզին: Աղէտէն վերջ Պոլսոյ սահմաններուն քայքայումը բնական ընթացք մը կրնար դառնալ 13-14ի ճիգերուն՝ *Վաղուան գրականութիւն, Յայաստանեայց գրականութիւն* յղացքներով բանաձեւուած, իրականացման, եթէ մտածումն ու արարումը ինքզինք վերստին կերտելու փորձը չփակէր ներքին սահմաններու շրջանէն ներս: Նկատենք նաեւ, որ Սփիւռքի գրականութիւնը, որպէս անցեալի իր կենսագրութեան ձեւ, կը տեղաւորուի Պոլսոյ վրայ, հոսկէ ալ կրնանք յստակ անցում մը կատարել *այլին* ու *նորին*:

Այլի ու *նորի* խնդրարկումը առնչուած է տարածք հասկացութեան: Ուստի հեռացումը, լքումը, աքսորումը, հայրենաբաղձութիւնը, կարօտը եւ մնան հոգեխառնութիւններու ծնունդը տարածքէն է: Պոլսեցիի մը համար ծննդավայր համարուող տարածքը, Սփիւռքին համար կը մնայ

⁵ *Վաղուան գրականութեան* տեսաբանները յայտնի արժեզրկման մը ենթարկած են այդ առաքինութիւնները, ապահովաբար ազդուած՝ իրենց օրերուն պոլսական գրականութեան մէջ դիտուած փոքրութիւններէն: Չունէին ատոր իրաւունքը: Պոլիսը աւագանն էր հայ հոգիին, քանի մը հարիւր տարիներու վրայով: Ու իբր այդ՝ իր մէջ կը պարունակէր այս ցեղին ամենէն նուրբ, իրաւ, հաստատ, խոր արժէքները: Ինչո՞ւ *Փայլակի* մը անտանելի գրականութեան մեղքին մէջ կախել նոյն ատեն Մեծարենց մը:

նուաճելի վայր մը, եթէ կ'ուզէք, օտար: Ընդհակառակը սակայն՝ ուր որ կը տեղայնանար Սփիւռքի գրականութիւնը նոյնքան օտար էր պոլսեցիին, զոր պիտի ուզէր նուաճել: Այսինքն՝ ինչ որ պոլսեցին ունէր բնականաբար, կորսուած էր Աղէտէն վերջ ու Սփիւռքը պիտի գար՝ մտածումով եւ մոռացումով վերստին գտնելու զայն: Սփիւռքը այս կէտին վրայ ալ պիտի դադրէր պոլսեցի ըլլալէ ու Պոլսոյ տարածքին վրայ տեղայնանալէ՝ ստեղծելով Սփիւռքը: Ուրեմն *այլը* կրնանք համարել Սփիւռքի հոլովոյթի սկիզբը նախանշող ճիգ մը, Պոլսոյ եւ Սփիւռքի գրականութիւններու մէջ անդունդ մը յառաջացնող կէտը:

Վերը մէջբերումներ ըրած էի Օշականէ ու Պըլտեանէ, նշելով որ համակեցութիւն մը կայ այստեղ, ինչքան որ ալ հակադիր բեւեռներ ի յայտ բերեն իրենց խորքին մէջ: Իրաւունք ունի Պըլտեան Պոլսոյ ազդեցութեան բացասական կողմը դուրս բերելով, նոյնքան իրաւացի է Օշական, երբ կը նշէ թէ *երոպական ոստաններ փոխադրուած հոգին պոլսական է: Վաղուան գրականութիւն, Հայաստանեայց գրականութիւն, հեթանոսական, վէպին արդիականացումը՝ Արեւմուտքի բարերար ազդեցութեամբ, Եղիայով Ինտրա ընթացող ուղին հարազա՞տ էին Պոլսոյ համար: Մենք այսօր ասոնցմով կը բնորոշենք Պոլիսը, ուրկէ շատ բան կ'անտեսուի վստահաբար այսպէսով: Ո՞ր տեղադրել հապա Ինտրային ու Մեծարեցին ինքնապաշտպանութիւն պարտադրողները, Վարուժան հալածողները եւ այլն: Սփիւռքի գրականութիւնը, ինչպէս ըսուեցաւ, Պոլսոյ վրայ կը կառուցուէր, բնական է պիտի ունենար նաեւ այն հակադրութիւնները, որոնք Պոլիսը կը բնորոշէին: Տարածքը զանցող ստեղծագործութիւնը ծնունդ առած էր Պոլսոյ մէջ, շարունակուեցաւ սակայն Սփիւռքի մէջ, յստակ՝ *երոպական ոստաններուն* մէջ, աւելի յստակ՝ Ֆրանսայի մէջ: Ինչո՞ւ:*

«Աքսորի եւ նժդեհութեան միջեւ զանազանութիւն մը պէտք է դնել. աքսորի պարագային սկզբունք մը գոյութիւն ունի շատ անգամ, իսկ նժդեհութիւնը թուլացում ունի միշտ... Նժդեհը, գրական եզրաբանութեամբ, թղթակից է... Կեանքը, որու մասին կը գրէ, անկարելի է որ խորութեամբ ընկալէ... Բայց անհանգիստ հասարակութիւնը նման յաջողութիւնը դիւրութեամբ կ'ընդունի. տարօրինակի ու խորհրդաւորի մասին լրատուութիւն մը՝ մէկ կողմէ, միւս կողմէ ալ՝ դասակարգը կամ հասարակութիւնը, թղթակցին դասակարգին ու հասարակութեան մօտ գտնուելուն իբր հետեւանք՝ ըմբռնողական քննադատութիւնը» (Williams)՝:

Ուիլիըմսէն մէջբերուած նախադասութիւնը աքսորականի ու նժդեհութեան միջեւ տարբերակում մը կը նշէ: Տալով հանդերձ նժդեհը բնորոշող յատկանիշները, չի նշեր աքսորականի կացութիւնը: Ենթադրելի է,

որ աքսորականը այն է, ինչ որ չէ նժդեհը. այսինքն՝ կեանքը, որու մասին կը գրէ, կ'ընկալէ խորութեամբ, հասարակութիւնը զայն դժուարութեամբ կ'ընդունի, աքսորականը մերժ չէ հասարակութեան, որովհետեւ աքսորականը ունի սկզբունքային կեցուածք, տարուած չէ ամբոխավարութեամբ: Սարաֆեանի մը օրինակը կ'ուրուագծի այս տողերու ետին: Իր մէջ կը տեսնենք *ալլը*, մեր գրականութեան սփիւռքացումը կարապետող շէշտը առաւել տեսանելի է իր ստեղծագործութեան մէջ:

1915էն վերջ, Ադէտի ու Թուրքիոյ մէջ ազգայնականութեան մակընթացութեան հետեւանքով յառաջացաւ օտարութեան քշուած գաղթականներու եւ աքսորականներու քանի մը սերունդներ, որոնք ցարդ միեւնոյն բանաձեւումի ենթարկուած կը մնան, եղեռնը վերապրած սերունդ պիտակումով: Մինչ գաղթականութիւնը իր հարազատ բնակավայրէն բռնութեամբ հեռացուած ու օտարներու կարեկցութեան ենթակայ հաւաքականութիւն մըն է, աքսորականը առանձնութեան, օտարացումի ու գաղթականի հոգեվիճակը անհատապէս ապրելով զայն կը խտացնէ իր անձին մէջ⁶: Հետեւաբար, հայերուն տառապանքն ու գաղթը գրագէտներու կամ արուեստագէտներու կեանքերուն մէջ հաւաքուած ու արտացոլուած եթէ տեսնեն, սխալ մը գործած չեն ըլլար յուսամ: Մանաւանդ որ մտաւորականը հաւաքականութենէ տարբեր հարթակի մը վրայ գտնուելով, ունենալով այլ մտահոգութիւններ ու առաջադրանքներ, երբեմն գաղթի ու աքսորի ցաւը ապրած է շատ աւելի բուռն, շատ աւելի խոր ու կրցած է իր հետեւութիւններով բանալ պատմական տուեալ շրջանին ծալքերն ու ապրումները: Հետեւաբար 15ը նկուղներու մէջ դիմաւորած Օշականը, 22ին ինքնական լքումով մը շունչը Փարիզի մէջ առած Սարաֆեանը ու աչքը որբանոցներուն վրայ բացած Ծառուկեանը բնականաբար ունենային տարբեր մօտեցումներ մի եւ նոյն պատահարին դիմաց, ինչ որ ենթաբնագիր մը ու արուեստի կամ գաղափարի «գարտուղի» ընկալում մըն ալ պիտի թելադրէր իրենց՝ անկախ իրենց ապրած միջավայրերու մթնոլորտէն ու դուրսէն առնուած կաղապարներուն: Պարզագոյն փորձ մը ահա դասակարգման.

1. ԻՐԱՒ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐ.- Անոնք, որոնք մինչ 1915ը ձեւաւորուած էին եւ որոնց անունները կը գտնուէին սեւ ցուցակին վրայ ու եթէ չհեռանային երկրէն, ապա կրնային բաժնել Կարուծանի, Սիամանթոյի, Զարդարեանի ճակատագիրը: Զոր օրինակ Յակոբ Օշական, Զապէլ Եսայեան, Վահան Թէքեան, որոնց ներկայութիւնը երկրին մէջ կը սպառնար

իրենց կեանքին: Այս սերունդը, Եղեռնէն մազապուրծ, իր շունչը առաւ օտար երկինքներու տակ՝ Երուսաղէմ, Սովետական Հայաստան, Եգիպտոս: Ձապէլ Եսայեան Ս. Հայաստանի մէջ գրած *Սիլիհտարի պարտէզներով* կամ *Բարպա խաչիկ* վէպով կորուսեալ Պոլիսն ու իր մանկութիւնը կ'ուրուագծէր, մինչ Յակոբ Օշական երբեմն կ'իտեալականացներ իր այնքան հարթած Պոլսոյ գրականութիւնը, կը կնքէր զայն ու այնպէս ալ չէր հասկնար Սփիւռքը, եւ Թէքէեան կը կարօտնար Պոլիսը: Ակամայ, նոյնիսկ պատահական աքսորական մը՝ Յակոբ Մնծուրի, Պոլսոյ մէջ ապրելով հանդերձ իր գաւառը կը նկարագրէր ու կը պատմէր: Հասարակաց բան մը ունին այս ու միւս հեղինակները, որոնք նոյն անցեալը ունին գրեթէ, ապրած են նոյն միջավայրին մէջ, ազդուած իրենց ժամանակաշրջանը բնորոշող ու պատրաստող իրադարձութիւններէն, իրենց տարբեր խառնուածքներուն վրայ հետք մը թողուցած են նոյն ուրախութիւնները, յուզումները, յուսալքութիւնները... (Բոլորովին ուրիշ պայմաններու տակ, պատմական այլ շրջանի մը մէջ, աքսորի մէջ ապրած են նաեւ Երուսաղ Օտեան, Ռուբէն Ջարդարեան, Սիւսանթո ու քանի մը ուրիշներ, երբ Ապտիւլ Համիտի բռնատիրութեան օրօք փախած էին կամ արդէն զանազան պատժառններով կը գտնուէին արտասահմանի մէջ ու չէին կրնար վերադառնալ երկիր, 1896-1908ի միջեւ):

2. ԿԱՍԱԻՈՐ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐ.- Սփիւռքի գրականութիւնը սկզբնաւորած սերունդը՝ Շահան Շահնուր, Նիկողոս Սարաֆեան, Հրաչ Ջարդարեան, Նշան Պէշիկթաշլեան, Պետրոս Ջարոյեան եւ այլն, որոնք 1922-23ի շրջանին, քննալականներու ազգայնական շարժումը նոր պատուհաս մը նկատելով, հեռացան Պոլիսէն դէպի Արեւմուտք, մանաւանդ Փարիզ: Այս սերունդը ծնաւ կամ ապրեցաւ Պոլսոյ մէջ, չգիտցաւ Ադէտը, չանցաւ անապատներէն ու չճաշակեց ահն ու սարսափը: 1918-1922ի միջեւ, երբ Պոլիսը կը գտնուէր համաձայնական պետութեանց իշխանութեան ձեռքը, այս սերունդը դպրոցական էր դեռ ու իր ապագան Պոլսոյ մէջ կը տեսնէր գուցէ: Նոր թերթեր սկսած էին հրատարակուիլ, 1915ին Պոլիսէն հեռացած գրողներն ու մտաւորականները կը վերադառնային ու մշակութային կեանքը կը ջանային վերստին կենդանացնել: Պոլիսէն հեռու այլ վայրի մը մէջ գրական միջավայր կամ տարածք ձեւաւորելու միտում մը չունէին անոնք այդ շրջանին, երբ վրայ հասաւ քննալական շարժումը ու համաձայնական զօրքերուն հետ քաղաքէն հեռացան նաեւ 15ի սարսափը ապրած գրողները, իրենց հետ տանելով երիտասարդները: Տարբեր բնակավայրերու մէջ ծնածները, որոնք Պոլսոյ մէջ գտած էին գիրար հինի աւանդութեամբ կամ ենթագիտակցութեամբ, Պոլիսէն՝ իրենց գրական ծննդավայրէն նոյն երազներն ու ձգտումները թաղելով մեկնեցան Փարիզ, այսու դառնալով «*հայրենակից*»ներ: Ոչ ոք կը ստի-

պէր, որ իրենք լքեն երկիրը ու մեկնին (անոնցմէ շատերուն ընտանիքներն ու ազգականները մնացին Պոլսոյ մէջ), ունէին սերնդակիցներ, որոնք մնացին ալ եւ ստեղծեցին գրականութիւն մը, թէւ ոչ այնքան յաջող (Արեգ Տիրազան, Եղուարդ Սիմքէշեան, Աւետիս Ալիքսանեան եւ այլն):

3. ԱՎԱՄԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐ.- Անոնք ընդհանրապէս գաւառացի ընտանիքներու զաւակներ էին եւ ապրեցան Եղեռնը, մնացին որբ, անտուն, անտիրական, սերունդ մը որ մանկութիւն չունեցաւ արդարեւ: Չգիտցաւ հայրենիք ինչ ըսել է, անոր յուշը միայն ունենալով իր ծիններուն մէջ: Անդրանիկ Ծառուկեան, Վահէ-Վահեան, Սուշեղ Իշխան կը պատկանին այս սերունդին: Իրենք զիրենք որեւէ տեղի, վայրի հետ կապուած զգալու ապրումը չունեցան անոնք, մեծցան որբանոցներուն մէջ, հեռու իրենց ծննդավայրերէն: Ընդհանրապէս ծնած ըլլալով 1910-1914ի միջեւ, հայրենի տան պատկեր մը, մանկութեան յիշատակ մը հազիւ կ'որուազօտի իրենց գրականութեան մէջ (բացառութիւն է գուցէ Վազգէն Շուշանեան, որու մանկութեան տարիները անցած են Ռոթստոյի մէջ): Անցան անապատը ու ապրեցան Եղեռնը իրենց ընտանիքներուն հետ, որոնք նահատակութեան ականատեսները եղան երբեմն: Իրենց գործունէութեան դաշտը եղաւ Միջին Արեւելքը՝ Յալէպ-Պէյրութ առանցքով, ուրկէ անընդհատ, մոլուցքով մը նոյնիսկ, Սովետական Յայաստան-Արեւմտեան Յայաստան կռուեցուցին՝ խրելով քաղաքական հաշիւներու մէջ:

Վերջին երկու սերունդներն են որ կը դառնան առարկան ուսումնասիրութեան սփիւռքահայ գրականութեան մասնագէտներուն, իսկ առաջինները կը շարունակեն պատկանիլ արեւմտահայ գրականութեան: Այլապէս հետաքրքրական պիտի ըլլար զանոնք քննել սփիւռքի գրականութեան շրջագծէն ներս, մանաւանդ որ, վերջին հաշուով, անոնք վճռուած ըլլալով իրենց հարազատ վայրէն, յայտնուած էին տեղ մը, ուր փորձը կ'ընէին վերստին նուաճելու կորուսեալը ու անգամ մը եւս կառուցել քանդուածը: Ծիշդ է որ, զոր օրինակ, Օշականի ու Եսայեանի վէպը, Թէքէեանի քերթուածները սփիւռքահայ գրականութեան ցարդ գծուած աշխարհագրութեան մէջ չեն տեղաւորուիր, սակայն զանոնք երբ կը դիտենք իրենց ան-անձնական «սփիւռք»ներու, աքսորի պատուհաններէն, ապա ամհրաժեշտ կը դառնայ ընդլայնել ցարդ գծագրուած սահմանները:

Ինծի հետաքրքրողը վերջին երկու սերունդներն են այս պահուն:

Վերի դասակարգման ընդհանրացումները երբ փորձեն մասնաւորել, անձնաւորել, կը տեսնեն որ վտանգաւոր ծամբայ մը կը բացուի դէմս: Զոր օրինակ, երբ Սարաֆեանը կ'առնչեն Պոլսոյ հետ: Երբ կը միւ-

թականացնեմ միջավայրը (Վառնա կամ Պոլիս), անոր ձեւ մը կու տամ՝ վայրը երկրորդական, չըսելու համար՝ աննշմար կը դառնայ այս գրողին մօտ: Սարաֆեան դուրս կը մնայ հոնկէ: Միւս կողմէ, իր ընկալումներով, ապրումներով ու ստեղծագործութեամբ չեմ ալ կրնար զինքը հեռու տեսնել Պոլիսէն: Անդրանիկ Ծառուկեանն ալ կը տեղադրեմ հակառակ մտարին վրայ: Կամաւոր թէ ակամայ, աքսորականի հոգեբանութեան մէջ են երկուքն ալ, ինչքան որ ալ հակադիր բեւեռներու վրայ կերտած ըլլան իրենց երկերը: Հետեւաբար, Սարաֆեանն ու Ծառուկեանը, իրենց բախտակիցներով հանդերձ, ու իրենց արտադրութեամբ երբ դէմ յանդիման կու գան, կը բերուին, իրենց զիրենց պայմանաւորող՝ իրենց ունեցած տարբերութիւններով, նոյն այդ տարբերութիւններու գծած սահմանները կրնան անանցելի, անզանցելի դառնալ: Այսպէս՝ իրենց հակասանքներուն պարտադրած, գծած, սահմանած շրջարկը կը դառնայ այն վայրը, ուր կը զառածինք, կը փակուինք: Երկու բեւեռներու միջեւ առկայ լարումը արդիւնքն է բեւեռներու շուրջ կուտակուած արտադրանքին *նոյն* նիւթին, *տարբեր* մօտեցումով, ձեւով, հոգեբանութեամբ, նայուածքով սեւեռուելուն: Փարիզի ու Միջին Արեւելքի, զատ զատ, անկախաբար ստեղծած մօտեցումները, այն կէտին վրայ ուր նոյնութիւն մը ունին, կը դառնան (պէտք է որ դառնան) Սփիւռքի միտքը, քաղաքական անցուդարձը, հակամարտութիւնները ներփակող (բացող, յայտնող, ցլացնող) կէտեր, միւս կողմէ սակայն, իրենց ստեղծած, ունեցած ամբողջականութեամբ ալ կը ստեղծեն աղէտին արդիւնքը, հետեւեալները, անոր *շնորհիւ ու պատճառով* եղածներուն մերձենալու կերպ մը, դիտանկիւն ու տեսանկիւն մը՝ այսօրուան համար: Հետեւաբար, պէտք է որոշենք այն վայրը՝ ուրկէ կ'ուզենք գրաւել սփիւռքի գրականութիւնը. Փարիզը՝ *այլ*, Միջին Արեւելքը՝ *ուրիշ* տեղ մը կ'առաջնորդեն մեզ: *(Այն ինչ որ չէր երեւեր կամ դժուարաւ կ'ուրուագծուէր Պոլսոյ մէջ, ստեղծուած հեռաւորութեան վրայ, Սփիւռքի մէջ, կը վերականգնի ու կը դառնայ շօշափելի: Պոլսոյ նկատմամբ ձեւաւորուած միտքերը նախեւառաջ կը մեկնին այս կէտէն, հակառակ մօտեցումն ալ կը յանգեցնէ այստեղ):*

Բ.

Թուրք առ երեւանը առաջին հրատարակութենէն ցայսօր, շուրջ 60 տարիներու շրջանէն ներս, եղած է արտայայտիչը ու վկայութիւնը կեցուածքի մը՝ զայն ձեւաւորելէ առաջ: Այդ կեցուածքը Սփիւռքինն էր՝ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ եւ վերջինիս անկախացումէն վերջ այդ ստեղծագործութեան արտասահմանի մէջ հրատարակութիւնը կարելի է դիտել պարագաներէն դուրս, ժամանակավրէպ, թանգարանային:

Իսկ վերջին հրատարակութիւնը, որ առաջինը եղաւ Զայաստանի մէջ, կարելի է ընկալել դերերու շրջում որպէս, երբ երկը չունի իր ընթերցողը Սփիւռքի մէջ, բայց ուշացած նամակ մը ընկալող ներսի ընթերցողն ալ կարօտն ունի բաժնելու իր զգացումը դուրսին հետ:

Զեղիմակը՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, մինչ *Թուղթը* հրատարակած էր երեք գիրք՝ *Եղերաբախտ քերթողներ*, *Սոխրաման*, *Առագաստներ*։ Գիրքեր, որոնց ընթերցումը բնաւ ալ ենթադրել չի տար ապագային *Թուղթի* յղացումին հաւանականութիւնը: Առհասարակ Ծառուկեանի ստեղծագործութեան ամբողջութիւնը երբ նկատի առնուի, կը բախիմք *Թուղթը* ամբողջին մէջ տեղադրելու դժուարութեան մը, ինչ որ կարելի է բխեցնել բանաստեղծութեան թէ՛ պարագայութենէն, թէ՛ ոճական ինքնատպութենէն եւ թէ ատոր գտնուած շրջանակէն՝ ուր անգամ մըն ալ, որպէս բանաստեղծ ու արծակագիր, պիտի չմտնէր երկին հեղինակը:

Առաջին պարագան, որ կը գրաւէ զիս, երկի լեզուն է՝ արեւելահայերէնը: Միջին Արեւելքի մէջ յայտնուած հայ մարդուն ու հասարակութեան, անյատակ ու անհայրենիք մնացած ժողովուրդին ու Սովետական Զայաստանի, Զայաստանի՝ յարաբերութիւնները կողմնորոշելիք, այդ կապերը ձեւաւորելիք նոր մտախօսութեան⁹ մը պահանջքը դեր մը ունեցած ըլլալու է անշուշտ լեզուի ընտրութեան հարցին մէջ: Ծառուկեանի իր անձին մէջ, այս երկով խտացուցած ձգտումը հաւանութեան արժանացած կարելի է նկատել, գործին հանդէպ հասարակութեան ցուաբերած անօրինակ հետաքրքրութիւնը ու սէրը աչքի առջեւ ունենալով: Սա թէ՛ անհատական, թէ հասարակական մակարդակներու վրայ կարելոր էր, այն ժամանակներուն համար գոնէ: Միջին Արեւելքի հայ սփիւռքը, Ադէտէն մագապուրծ, իր աչքերը Զայաստան սեւեռած, Զայաստանով ապրող ու զայն իր հոգւոյն խորը ունեցող հասարակութիւն մըն էր, կը ղեկավարուէր Զայաստանով կամ պատրաստ էր ղեկավարուելու անով, միւս կողմէ սակայն այնտեղի կարգուսարքին ծանօթ չէր, ուզէր անգամ պիտի մնար միշտ հեռու, պիտի չկրնար թափանցել հոնկէ ներս եւ անհաղորդ պիտի մնար իր զգացումները կառավարող այդ երկրին, պիտի գտնուէր դուրսը¹⁰:

Է. Սաիտ բաւականին ուշագրաւ նկատողութիւն մը կ'ընէ, որ լաւագոյնս կը բնորոշէ, կարծեմ, աքսորին վայրը. *«Ազգայնութեան կողմէ որպէս ազգ կառուցուած շրջանակին անմիջապէս դուրսը, մեզ օտարէն զատող սահմանին վրայ գոյութիւն ունի վտանգաւոր կէտ մը՝ այսինքն ոչ մէկ տեղ պատկանելու տարածքը: Առաջին դարերուն որպէս աքսորեալ եւ արդի ժամանակներուն ալ բազմաթիւ մարդոց զաղթական ու տեղահան թափառած վայրը հոս կը գտնուի ահաւասիկ»*¹¹:

Սովետական Հայաստանի ու Սփիւռքի մէջ իշխող կուսակցութիւնները, քաղաքական հոսանքները, իրենց ազգայնականութեամբ, ազգային հայեացքներով ու քաղաքականութեամբ անհամատեղելի իրողութիւններ էին ու հասարակութիւնը երկու հոսանքներու մէջ սեղմուած, մեղ միջանցքի մը մէջ կը գտնուէր: Ծառուկեանի *Թուղթը* կամուրջ մը հաստատելու փորձ մըն էր այս երկուքի միջեւ:

Հայաստանը որպէս գրականութեան առարկայ 20-ական թուականներէն վերջ միայն մարմին ստացաւ: Այդ թուականէն առաջ հարստահարութիւններու, ընկերային խնդիրներու ու տազնապներու, ազատագրական պայքարներու կեդրոնին գտնուող հայկական տարածք մը կար իրականութեան մէջ, սակայն այդ տարածքը տակաւին զուրկ էր ինքնութենէ եւ առաւել եւս՝ հեղինակներուն ինքնութիւնը որոշելիք ու զանոնք իր մէջ առնելիք վիճակէ մը: Մէկ խօսքով, վերացական, երազուած Հայաստան մը կար, սակայն իրական, շօշափելի չէր: Ուր մնաց որ, ապագայ Հայաստանի մը մասին գրող հեղինակները նոյնիսկ չէին տեսած այդ երկրին երեսը, լուրջ գաղափար իսկ չունէին, եթէ չհաշուենք, անշուշտ, հայկական բնակավայրերէն հասնող նամակները, պանդուխտներուն պատմածները եւ այլն: Աղէտէն ու 1918-ի հայկական հանրապետութեան անկումէն վերջ ստեղծուած կացութիւնը, քիչ մըն ալ մանաւանդ Միջին Արեւելքի մէջ կուսակցութիւններու կողմէ եղած քարոզչութիւնն ու նոյնքան հակաքարոզչութիւնը, Հայաստանը, սովետական ըլլայ թէ ազատագրուած, բերին ու դրին գրականութեան ու հասարակութեան մտածողութեան մէջ, որպէս թանձրացած իրականութիւն, գոյ: Թեր ու դէմ կարծիքներու, քարոզչութեան ու հակաքարոզչութեան մթնոլորտին մէջ, Սովետական Հայաստան դարձաւ միւս մը, որու մասին քիչ թէ շատ գաղափար մը կազմուեցաւ հասարակութեան մէջ, որ իր հերթին ձեւաւորեց սեփական մօտեցումներու ամբողջ շարան մը այս նոր ու անծանօթ երկրին նկատմամբ: Պատմական ժամանակաշրջանը ու հասարակութեան գտնուած անելը յարմար միջավայր մըն ալ կը ստեղծէին անշուշտ. կորսուած բնակավայրի փոխարէն, անոր նման, անոր պէս, կարելորդ՝ հայկական պետութիւն մը, աղքատ պայմաններու, *քեւեկ*երու փոխարէն ընկերային հաւասարութենէն ճարող, բոլորին տուն ու տեղ խոստացող հայկական պետութիւն մը: 25-30 տարիներ առաջ երբ երագելն անգամ մեղք ու յանցանք էր, ահա մէջտեղները Հայաստան մը, Հայաստանի մը խօսքը կար վերջապէս, որուն գոյութեան փաստը ոչ ոք կրնար կասկածի ենթարկել: Եւ այսպէս, Հայաստանի մասին, առթիւ ու շուրջ հիւսուող առասպելներու, բամբասանքներու, հաշիւներու, ծրագրերու ամբողջ համակարգը սկսած էր շրջիլ, բազմանալ, ծառանալ: Ըսի

արդէն, պատմական ժամանակաշրջանը, հասարակութեան տրամադրութիւնը, քաղաքականութեան ընթացքը, այս բոլորը առանձին-առանձին ու միատեղ, Հայաստանը դարձուց իր շուրջ հիւսուող, զայն շրջանակող համացանցի մը կեդրոնը, հիմքը:

Հայաստան յղացքին, Հայաստանի գաղափարականին դէպի կեդրոն տեղափոխութեամբ ստեղծուած այս նոր կացութիւնը, իրավիճակը ինքնաբերաբար լուրջ խնդիր մըն ալ դնէր գրողին առջեւ՝ զայն բացայայտելու, զայն մատուցելու համար: Այս պարագային, երբ ի նկատի ունենանք այս բոլորը, *Թուղթ առ Երեւանի* պատճառը համարուող Գեորգ Աբովին բանաստեղծութիւնը այնքան ալ էական դերակատարութիւն մը չունի եւ առիթ մը ըլլալէն անդին չանցնիր: *Թուղթը* ստեղծագործութիւն մըն է, որ կը բացուի ինքն իր վրայ եւ պարփակուած է ինքն իր մէջ, առանց Գ. Աբովի կամ այլ ազդակներու ալ, իր տարածքին ու ժամանակին մէջ: Այսինքն իրը եւ իմն այստեղ կրնան հակադարձուիլ, ուրկէ կը ծնի մեկնաբանութիւնը, հասկցուիլը այս երկին:

Ինչպէս ըսի, առաջին իսկ հայեացքէն զիս գրաւողը կ'ըլլայ երկի լեզուն, արեւելահայերէնը, որ այդ շրջանին դարձած էր պետական, պաշտօնական լեզու մը: Թէ ինչու Շառուկեան դիմած է արեւելահայերէնի օգնութեան, այս մասին իր կողմէ եղած որեւէ բացատրութեան չեմ համդիպած:

Հայաստանի մասին գրել ու խօսիլ, հայրենիքի նոր յղացքին շուրջ ճառելու համար գտնել նոր մտախօսութիւն մը, նոր լեզու մը: Վարուժանի, Սիամանթոյի ակնարկած, արեւմտահայերէնով ակնարկած հայրենիքը ոչնչացած է՝ թէ որպէս տեսիլք թէ որպէս իրականութիւն, բայց գոյ է Չարենցի, Տէրեանի ու Թումանեանի հայրենիքը, ծնունդ առած իրենց իսկ երազներէն, իրենց իսկ լեզուէն: Տուն մը ու լեզու մը, որոնք կ'ընդունուին առաջին իսկ օրէն՝ իրենց բխեցուցած գաղափարներով հանդերձ, հետզհետէ կը ֆէթիշանան՝ վերածուելով սահմաններու, կաղապարներու, որոնցմէ անդին անցնիլը դժուարին, գրեթէ անհնարին կը դառնայ հետագային¹²: Տունը (շրջապատը, միջավայրը, մթնոլորտը), լեզուն, որոնք կ'ընդունուին մէկ անգամէն, ակամայ, մեր ու մեր ինքնութեան միջեւ հեռաւորութիւն մը ստեղծելու ատենը երբ հասնի, կը դառնան խանգարիչ, երբեմն նաեւ արգելակիչ գործոններ: Կեանքերը հիւսուած են տուներուն շուրջ ու լեզուներուն եւ ասոնցմէ դատարկուած հոգի մը անհնարին կը դառնայ կերտել այն ժամանակ, երբ արդէն հասած ենք գիտակցութեան մը, ուր կ'ուզենք ազատուիլ ասոնցմէ ու վերադառնալ անաղարտ ու կոյս վիճակի մը՝ վերստեղծելով մենք մեզ. կը թափառինք մեր տան մէջ ու շուրջ եւ կը մտածենք մեր, մեզի պարտադրուած, լե-

զուին շրջանակին մեջ¹³։ Տեղահանութենէ վերջ ստեղծուած նոր կացութիւնը, Միջին Արեւելքի մէջ, նոր տուն մը, նոր շրջապատ մը, դէպի Յայաստան սեւեռուած հայեացքներ՝ նոր լեզուի մը անհրաժշտութիւնը դրած կրնային ըլլալ Ծառուկեանի ու իր նմաններուն առջեւ։ Արեւմտահայ գրականութիւնը փոքրամասնութեան մը, փոքրամասնական հասարակութիւններուն յատուկ հոգեբանութեան տէր ժողովուրդի մը գրականութիւնը չէր, ինչպէս որ Աղէտն վերջը էր ու այսօր ալ է սփիւռքահայ գրականութիւնը։

Միջին Արեւելքի մէջ ստեղծուած գրականութիւնը բացատրելու յարմարագոյն բանաձեւերուն հանդիպեցայ ժիլ Տէլեզի ու Ֆէլիքս Կուաթարիի *Քաֆկա. միներ գրականութեան մը համար*¹⁴ ուսումնասիրութեան մէջ, գոնէ լեզուի մակարդակի մը վրայ։

«Միներ գրականութիւնը, միներ լեզուի մը գրականութիւնը չէ, այլ փոքրամասնութեան մաժտօր լեզուով մը կատարածը։ Բուն յատկութիւնը սակայն, լեզուին ազդուիլն է տարածքի բացակայութեան պայմաններէն։ Քաֆկայի համաձայն, Փրակի հրեաներուն համար գրականութիւնը կը դառնայ անհնարին, քանի որ անկարելի է չգրել, անհնարին է գրել գերմաներէնով եւ անհնարին է գրել այլ կերպ»¹⁵։

Փրակի հրեաներուն ու Միջին Արեւելքի հայերուն միջեւ համեմատութիւն մը դժուարին է, գրեթէ անհնարին, սակայն որոշ հետեւութիւններով կատարուելիք քննութիւն մը՝ հնարաւոր։

Միջին Արեւելքի գրականութեան հայերէնը, արեւմտահայերէնը, հեռաւորութեան մը մէջ կը գտնուէր մինչ Աղէտը ստեղծուած գրականութեան լեզուն։ Նման հեռաւորութիւն մը կտրել անցնելու ու երկու եզրերը մօտիկցնելու ջանքը, որ կը տեսնուի հոն, կեղծ հնչեղանգ մը ունի շատ անգամ ու նախկին շրջանի լեզուն բանաձեւերու, քարացած արտայայտութիւններու կը վերածուի հոն ու կը մեռնի ինքնաբերաբար։ Լեզուն, ըսելու ձեւերը, մտախօսութիւնը, նախկինը պայմանաւորող շրջանակը հանել ու դնել այս նորին մէջ կը յառաջացնէ փակուղի մը, զարտուղութիւն մը ու չդառնար հինին, կամ ըսենք, նախկինին բնական շարունակութիւնը, այլ կրկնութեան մը անյաջող փորձը։ Արեւմտահայերէնը պահպանելու առաքելութիւն մը ունին, բացակայ է բնական մղումը այդ լեզուով ապրելու, գրելու, մտածելու (*այդպէս չէ Փարիզը*)։ Կ'ըսեմ՝ անհնարին էր գրել արեւմտահայերէնով, որ Աղէտն առաջ տարածքին հետ ունեցած իր յարաբերակցութիւնը կրցած էր վերածել բազմաշերտ մտախօսութեան մը, ստեղծած էր ապրումներու, կեանքերու, խնդիրներու տարաբնոյթ առաջադրանքները, տարածքին տուած ու անկէ բխող բոլոր առաւելութիւններն ու թերութիւնները իր վրայ կրող հանրութիւն մը

ու ի՛ր գրականութիւնը... Կարճ *մաժտօր* լեզուի գրականութեան մը յատկութիւնները պարփակող իր մէջ՝ Միջին Արեւելքի սփիւռքի դիտանկիւնէն: Յարակարծական բնոյթը այս մտքին՝ եթէ մտածուի Միջին Արեւելքի մէջ, երբ նոյնքան անհնարին է ընկլուզումը այդ լեզուին ստեղծուած նոր հասարակութեան մտածողութեան մէջ: Պոլսոյ վրայ տեղայնանալու ամենապարզունակ փորձ մը կը դառնայ ասիկա, ինչ որ անհնարին կը դարձնէ մերժումը, հեռաւորութիւնը ու *ալլը* ստեղծելու, այսու անցեալը վերարժեւորելու աշխատանքը: Կանգ կ'առնէ ստեղծագործումը, կը սկսի արարողութիւնը, պաշտամունքը, բանաձեւումները, քարացումը, ծէսը: Ծառուկեան այս տեսանկիւնէն, կը դիմէ ծայրայեղութեան ու կը գրէ օտար լեզուով մը ու այդ լեզուէն բխող պատկերներով, մտածելակերպով: Մտնելո՞ւ համար արեւելահայերէնի *մաժտօր* տարածքին մէջ, հակադիր գաղափարաբանութիւններու կողմէ կառուցուած ու Միջին Արեւելքի հասարակութիւնը այդ զոյգ բեւեռներուն միջեւ պրկող *«ազգ»* յղացքը տեղափոխելո՞ւ համար դէպի նոր վայր մը, տարածք մը, ճեղքելո՞ւ հարթակը ու ընթանալո՞ւ գրականութեան համար մէկ տարածք կերտելու ճանապարհին: Այս հարցումներուս պատասխաններ եթէ ճգնիմ գտնելու Ծառուկեանի ընծեռած միջոցներով, արուեստական փորձեր կամ շինծու պատասխաններ յօրինել պիտի սկսիմ (*ինչպէս որ ըրի, կարելի է, վերի հատուածներուն մէջ*), քանզի հեղինակս հեռու է մտածելու այս բոլորին:

Շարունակեմ: Ծառուկեան արեւելահայերէնը չ'ընկալեր որպէս օտար. հարազատ չէ, օտար ալ չէ սակայն. լեզուն է իր ընդդիմախօսած հեղինակին ու լեզուն՝ խորհրդային Յայաստան - Յ. Յ. Դաշնակցութիւն *«բանակրուին»*: Խորհրդային շրջանի առաջին տարիներուն հին ու նոր հայեացքներու միջեւ առկայ քաղաքական բանակռիւը, երկու կողմերէն ալ եկող սադրանքները իրենց *«գեղարուեստական»* արտայայտութիւնն ալ սկսած էին գտնել սովետահայ գրականութեան սկզբնական շրջանին, երբ տակաւին Սփիւռքը չուներ խորհրդայինին համապատասխանող, քիչ թէ շատ խորհրդայինին սկզբունքներով ձեւաւորուած, միով բանիւ՝ *կուսակցական, քաղաքականացուած* գրականութիւն մը: Սովետական երկրին մէջ եթէ հակա-դաշնակցական, առհասարակ հակա-ազգայնական տրամադրութիւններ գոյութիւն ունէին եւ ատոնք պետական քաղաքականութեան մը ծիրին մէջ ալ առնուած էին, ուրեմն անպատեհ չէ այդ շրջանին ստեղծուած ու նման գաղափարներով յագեցած գրականութիւնն ալ քաղաքականացուած տեսնել: Նոյնպէս եւ, եթէ Միջին Արեւելքի մէջ իշխող Յ. Յ. Դաշնակցութիւնը հակա-սովետական, այնու ազգայնական քաղաքականութիւն մը որդեգրած էր, նոյնպէս եւ անխուսա-

փելի պիտի դառնար անդ ստեղծուելիք գրականութեան քաղաքական բնոյթ ունենալը: Մասնաւանդ որ հոն ալ, հոս ալ գրականութիւն ստեղծող հեղինակները կուսակցական պատկանելիութիւն մըն ալ ունէին:

Հակադիր կողմերու յիշեալ բանավէճին լեզուն, գաղափարներուն, նիւթին շրջանակը, լայն իմաստով՝ մտախօսութիւնը թելադրուեցաւ, գծագրուեցաւ Սովետական Հայաստանի կողմէ, մինչ Միջին Արեւելքը մնաց պատասխանող կողմ, պաշտպանուող, երբեմն արդարացող, հակադարձող: Չարեմցի առաջին շրջանի բանաստեղծութիւնները (օրինակ՝ *Ազգային երազը*), եւ համեմատաբար ուշ գրածները (օրինակ՝ *Իմ ընկեր Լիպոն, Բալլադ Գեղքկական, Խմբապետ Շաւարշը*, եւ մանաւանդ՝ *Դաշնակցականներինը*), մասնաւորապէս քաղաքականները, առհասարակ իր արտադրանքին ամբողջութիւնը, խտացած է *Երեքի դեկլարացիայի* միւս անդամի՝ Գեորգ Աբովի 1944ին հրատարակած *Մենք չենք մոռացելի* եւ 1945ին, որպէս պատասխան վերջինիս հրատարակուած Ծառուկեանի *Թուղթին* մէջ: Անշուշտ, Աբով-Ծառուկեան «վէճը» իր հերթին ամփոփումն ու խտացումը կարելի է նկատել նեղ առումով Սովետական Հայաստան – Հ. Յ. Դաշնակցութիւն ժամանակաւոր, իսկ լայն առումով ալ հերթական արտայայտութիւնը արեւելահայ-արեւմտահայ, Հայաստան-Սփիւռք «յաւերժական» բանավէճին:

Գ.

«Արուեստագէտը նորին երգիչն ու մարգարէն չէ միայն, այլ նաեւ հինին ժառանգորդը. ան միշտ աւանդութենէն առաջ կը բերէ նորը». Թոմաս Մանի այս տողերը տեղադրուած են *Թուղթ առ Երեւանին* սկիզբը, որպէս բնաբան: Երկը այս նախադասութիւնը չի բացայայտեր, սակայն կ'ուզէ առաջնորդուիլ ատկէ: Իր ստեղծելիք նորը աւանդութեան մը սկիզբը կը նկատէ արդեօք հեղինակը, թէ՛ հինին հետ հանգիստութեան մէջ կը դնէ իր մօտեցումներն ու ընկալումները, այդքան ալ յստակ չեն: Յամենայնդէպս, ինչ որ ըլլայ իր նպատակը, գեղագիտականէն աւելի գաղափարականին շուրջ կը յածի առհասարակ՝ վերջինս առնչութեան մէջ դնելով քաղաքականին հետ: Ինչպէս վերն ալ մշեցի տեղ մը, *մինտօր* գրականութեան լեզուական ազդակներով բացայայտուած յատկանիշները իր վրայ կրող այս ստեղծագործութիւնը, զերծ չի մնար նաեւ գրականութեան նոյն տեսակը բնորոշող այլ ազդակներէն եւս:

Քաղաքական մտահոգութիւններով, հասարակութեան քաղաքական գիտակցութիւն պատուաստելու, ճիշդն ու սխալը զատորոշելու, հասարակութեան կեցուածքին թարգմանը համդիսամալու կամ նորը

որպես հետագայի ամառադարձի սկզբնաւորելու, հին զգացումը նորի հանդէպ ծեւելու առաջադրանքը իրեն նպատակ դարձուցած վարքագիծ մը ունի ան որպէս առանձին ստեղծագործութիւն, ինչ որ սակայն Միջին Արեւելքի հայ գրականութեան համաժիրին մէջ ալ եթէ տեղադրուի, զերծ չի մնար մնան զնահատականէ մը: Սուրիոյ - Լիբանանի անծուկ մթնոլորտը, նեղ տարածքը անհատական հարցերը ակամայ կ'առնէ քաղաքականութեան հետ, մանաւանդ Աղէտն վերջ տեղծուած կացութիւնն ալ յարմար ենթահող մը կը պատրաստէ այս ուղղութեամբ: Բանաստեղծութեան առաջին դեմքով գրուած ըլլալը, անհատական ցաւ մը, անձնական զգացումներու արտայայտութիւնը դարձած է թէւ, բայց այդ անձնականէն կամ անհատականէն անդին հասարակութիւնը, ընկերութիւնը տեսնելը այդքան ալ դժուար չէ, մանաւանդ խնդրոյ առարկայ քերթուածին մէջ: Արդէն, գործին ցայժմ եղած ընդունելութիւնը (ներսէն կամ դուրսէն հաւասարապէս) ընթացած է այդ ուղղութեամբ, հեղինակը մնացած է շուրջի տակ: Բանաստեղծին, գրողին զգացումները հասարակաց արժէք մը ունին, միասնական կեցուածքի մը արտայայտութիւնն են, ինչքան որ ալ տարածայնութիւններ գոյութիւն ունենան նոյն այդ հասարակութեան մէջ, տուեալ նիւթի առնչութեամբ:

Բանաստեղծութեան առաջին տողերը, ուր հեղինակը իր միանկութիւնը, ծանր թախծը, անընկեր ըլլալու կամ մնալու պատկերը կու տայ ընթերցողին ու վեր կը հանէ իր կարօտը՝ *«հայրենի երկիր»* հանդէպ, լուսանցքային իրավիճակի մը քանդակումը կը փորձէ իրագործել՝ ցոյց տալով հասարակութենէն դուրս մնացած անհատի մը հոգեվիճակը: Երազուած *«հայրենի երկիր»*ը, ձգտում մըն է նաեւ դէպի ուրիշ վայր մը, *«...ուր շէն երդիքներ կան, / ու զուարթածայն երգեր ու ծիծաղ, / ... Նոր սերունդների կեանքը կայ չքնաղ. / ... Ապագայի դէմ ժպտուն ու պայծառ»*: Ու այս երազը հակադրութեան մէջ է ներկային հետ (*«Ո՞վ է նա – մոլա՛ր ու անտէր մի տղայ, / Ի՞նչ է նա – սուզուած նաւի մի խլեակ, / Ո՞ւր է նա – օտար ու խորթ մի աշխարհ, / Ի՞նչ ունի – ոչ հայր, ոչ տուն, ոչ զաւակ, / Ոչ մի կտոր հող անծայր աշխարհից / Ու ոչ մի երդիք այս երկնքի տակ...»*): Ու *«անփառունակ»* ներկան, *«երազուած երկիր»* մը կ'ուրուագծէ, կը յայտնաբերէ ուժականութիւն ունեցող նոր հասարակութիւն մը, նոր աշխարհ, երկիր մը: Այս կէտէն սկսեալ կրնա՞մ արդեօք ուրոյն ու հայկական շրջանակի մը մէջ տեղակայուած *խթութիւն*ի մը մասին խօսիլ: Կարծեմ՝ այո, զոնէ այդ յղացքին շուրջ մտածելով կրնամ հերքել, հաստատել կամ սահմանել զայն: *Թուղթը* այդ առիթը կու՛ տայ ինձի:

Գաղութային կեանքը վերացականութեան կամ հայրենիքի գաղափարականին ածանցուած, կցուած, յարակցուած իրականութեան մը մէջ կը դնէ հասարակութիւնը, կղզիացած է ան ինքնին (յիշենք Սօրի

կամ Զամփանելլայի երկերը), հետեւաբար աւարտը, վախճանը կը կրէ իր մէջ, մօտաւոր թէ հեռաւոր ապագային: *Թուղթի* մէջ իտեալ հասարակութեան մը ներքին (գաղափարական) ու արտաքին (տնտեսական) տուեալները կը շարադրուին թել, զանոնք ամփոփուած տեսնելով կամ երեւակայելով, աւելին՝ նկարագրելով հեռաւոր այդ հայրենիքին մէջ, յարակարծականօրէն քիչ մըն ալ զանոնք ստեղծել փորձելով իր իսկ վայրին ու տարածքին վրայ: Այս պարագային, երեւակայականը, երագայինը տեւական բնոյթ մը ունի եթէ, ապա հեռաւոր կամ մօտաւոր ապագայի մը ընթացքին կառուցուելիք մոր հասարակութիւնը՝ ժամանակաւոր է, մահկանացու: *Իւթփիիան*, զոր տեսնել կը փորձեն այստեղ, մարդկային յարաբերութիւնները կարգաւորելու, զանոնք փոխելու կամ վերածնելու նպատակ մը չի հետապնդեր, ինչպէս կ'ընեն դասականները: Մարդկային յարաբերութենէ աւելի, մարդու էութեան շուրջ կը դառնայ այս երկը. մարդը ի՞նչ տեսակ կամ ո՞ր յարաբերութիւններու մէջ կրնայ ուրախ ըլլալ, ինքզինք երջանիկ զգալ՝ այդքան ալ կարելոր կամ էական չէ, այլ՝ ինչպիսի՞ էութիւն մը, հոգեբանութիւն մը պէտք է ունենայ ան: Նման մօտեցում մը, պատկերացում մը *Իւթփիիայի* գլխաւոր յատկանիշը՝ ապագան, կը տեսնէ անցեալի մէջ, քանի որ էութիւնը, չեմ խորշիր ըսելու՝ ինքնութիւնը կազմուած է, խարսխուած է պատմութեան տեւողութեան: Էութեան կամ ինքնութեան անփոփոխ նկարագիրը կամ պարտադիր անցեալ մը ունենալու հանգամանքը անվիճելի է, ինչ որ հակասութեան մէջ կը մտնէ նաեւ *Իւթփիիային* հետ: Հոսկէ ալ «*Լաւ հասարակութիւն մը, կեանք մը ինչպէ՞ս կը ստեղծուի*» հարցումին փոխարինելու եկող «*Օրինակելի էութիւն մը ո՞ր կրնայ ըլլալ, ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ*» հարցադրումը: Ծառուկեանի նման հեղինակ մը պատասխանը կը փնտռէ ժԹ. դարավերջի ու Ի. դարասկիզբի ազգային-ազատագրական շարժումներու մէջ՝ այդ պայքարի մէջ հերոսացած անձերու օրինակով: «*Արուեստագէտը մորին երգիչն ու մարգարէն չէ միայն, այլ նաեւ հինին ժառանգորդը. ան միշտ աւանդութենէն առաջ կը բերէ նորը*» տարազը միասնական հայրենիքի մը երբեմնի ծրագիրն ալ կը ծածկէ, զայն դնելով «*մոր*» հայուն էութեան մէջ: Եւ էութիւնը, հասկնալի է, յարաբերութիւններով չէ որ փոփոխութիւններ կը կրէ, այլ կը ստեղծէ ի՞ր յարաբերութիւնները, ի՞ր կապերը, հետեւաբար տարաբնոյթ յարաբերութիւններ խնդրոյ առարկայ չեն, այլ ընտրուած, առաջադրուած էութեան (ինքնութեան) ինքզինք իրագործելու միջոցներուն շուրջ մտածելը կը դառնայ օրախնդիր, ինչ որ *Իւթփիիա* չէ, այլ ծրագիր մը պարզապէս¹⁶:

Թուղթին ու զայն երկնած, իր մէջ առնող, թէկուզ իմով գոյացած մտախօսութեան առաջադրած ծրագիրը իրականացա՞ւ կամ արդարացո՞ւց ինքզինք. պատասխանի մը որոնումը զիս կը տանի դէպի հրապա-

րակախօսութիւն: Պարագայականութիւնը այս երկին: «Այո»ն կամ «ոչ»ը նոյնպէս կու գայ այդ պատասխանէն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, Զ. հատոր, Պէյրութ, 1968 թ., էջ 15:
2. G. Deleuze-F. Guattari, *Felsefe Nedir? (Qu'est-ce que la Philosophie)*, Istanbul, 1995, էջ 80-104:
3. Անդ, էջ 89. «...փիլիսոփայութեան Յունաստանի պատմութիւնը պէտք չէ ծածկէ հետեւեալը թէ՛ *ինչքան որ փիլիսոփաները պարտաւոր էին վերածուելու յոյնի, այնպէս ալ յոյները, բոլորն ալ, պարտաւոր էին վերածուելու փիլիսոփայի*»:
4. Արեւմտահայ վէպը իր նոր դիմագծով այդ շրջանին յառաջխաղացում մը կ'արձանագրէր նաեւ ընդհանրապէս Օսմանեան վիպագրութեան հաշւոյն: Յուսանք օր մը արեւմտահայ գրականութիւնը քննութեան կ'ենթարկուի Օսմանեան գրականութեան (մանաւանդ՝ յոյն, թուրք) շրջագծին մէջ:
5. Գրիգոր Պըլտեան, *Տրամ*, Պէյրութ, 1980 թ., էջ 503:
6. Օշական, *Համապատկեր*, հատոր Զ., էջ 15:
7. Aijaz Ahmad, *Teoride Sinif, Ulus Edebiyat, (In Theory, Classes, Nations Literatures)*, Istanbul, 1995, էջ 178.
8. Edward Said, *Kis Ruhu (The Mind of Winter)*, Istanbul, 2000, էջ 36.
9. *Discourse* եզրին համար գրականագէտներ առաջարկած են իրենց թարգմանութիւնները: Այսպէս, Գրիգոր Յակոբեան գայն թարգմանած է *շրջարկ*, հաշիկ Թէօլէօլեան՝ *լեզուարկ*, իսկ Մարկ Նշանեան՝ *մտախօսութիւն*: Նախընտրած են վերջինը:
10. Յակոբ Օշական Ծառուկեանի *Թողոթին* առթիւ գրած է հատոր մը «*Վկայութիւն մը*»: Հետաքրքրական ըլլալով հանդերձ, աւելի շատ կը բացայայտէ Օշականը ու կը դաժնայ մասնիկը իր՝ Օշականի կենսագրութեան ու հոգեբանութեան:
11. Said, *Kis Ruhu (The Mind of Winter)*, էջ 32:
12. Անդ, էջ 41:
13. Պոլիսը որպէս տուն ընկալել ու տեղոյն արեւմտահայերէնը վերածել լեզուական շրջարկի, մտախօսութեան մը (*discourse*) եւ այդ տունէն ու լեզուարկէն հեռանալու փորձերը՝ Մեծարեւոյն, Ինտրայով, Վարուժանով, Օշականով, Մեհեանով, ստեղծուած կացութիւնը՝ «*երկու կեդրոն, կազմող ու յօրինող նոյն տարածքը*», ինչպէս պիտի ըսէր Պըլտեան, բոլորովին ուրիշ առիթով մը, սկզբնական հարցադրումին մտածել կու տայ վերստին՝ 15ը վե՞րջ մըն էր, թէ՛ առիթ մը սկիզբի, երկու կեդրոնները ջլատող ու տեղափոխող իրարմէ հեռու՝ գա-

նոնք պրկող Փարիզի ու Միջին Արեւելքի միջեւ: Յիշենք անգամ մը եւս Օշակա-
նի ու Պըլտեանի յիշեալ տողերը, իրար հակասող, բայց ամբողջացնող նաեւ, ե-
թէ կ'ուզենք հասկնալ սփիւռքահայ գրականութիւնը:

14. Gilles Deleuze-Felix Guattari, *Kafka – Minor Bir Edebiyat İcin* (Kafka –
Pour une littérature mineure), Istanbul, 2000.

15. Ամր, էջ 25:

16. Murat Belge, *Neye Niyet, Neye Kismet*, Milliyet-Populer Kultur, Istanbul,
07.11.2003, *Utopya Bitti*, ամր, 21.11.2003, *Utopyasiz kalmak*, ամր, 28.11.2003.